

O NEKIM OBELEŽJIMA I SPOMENICIMA NOR-a U BORU

Sa vremenske distance od tri-četiri decenije mnoga sećanja o nastanku spomen-obeležja NOR-a u Boru već blede, a arhivska gradja i literatura na tu specifičnu temu nisu još dovoljno sredjeni. Zato i ovaj pokušaj predstavlja samo prilog kako bi se opsežnim istraživačkim radom došlo i do monografskog dela na jednu širu temu napr „NOB i kultura“ za odredjen lokalitet Bora i okoline. Napis se daje u formi memoara – sećanja na hronologiju i neke činjenice, uz neophodni minimum korišćenja arhivske gradje, pri čemu je autoru znatno pomogao svojim istraživačkim radom i kustos Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru Vukašin Jović.

Čini se da su prva obeležja NOR-a u Boru novi nazivi nekih ulica, postupno davani posle oslobodjenja. Reč je o ulici Maršala Tita, Narodnog fronta, Prvog maja, Narodnog heroja Ljube Nešića, zatim ilegalca iz 1943/44. god. Ivana Maticića „Kuma“ i dr. Uporedo su i neke ustanove (škole, društva i sl.) dobili imena prema simbolima iz NOR-a (Dom učenika „Lola Ribar“, KUD „Treći oktobar“ itd.). Bilo je još sličnih obeležavanja (neki prigodni članci u prvim brojevima lista „Kolektiv“, zatim u knjizi „Bor 1903–1953.“ i dr.), što takodje čini deo specifičnog obeležja NOR-a u Boru i okolini.

Medjutim, prema istraživanjima kustosa Muzeja u Boru V Jovića, prva spomen obeležja u Boru postavljena su još u maju 1945. godine, i to u čast dva sovjetska vojnika koji su poginuli u borbama za oslobodjenje ovog kraja. „Ni jedno od ovih obeležja“ – saopštava Jović – danas ne postoji, niti se, izgleda, o tome pisalo. Jedan od spomenika, skromnih dimenzija i manje poznat, bio je podignut blizu današnjeg Medicinskog centra (nismo uspeli da rekonstruišemo tekst na spomen ploči – prim. V J.), a drugi – ispred topioničke kapije, u čast poručnika Akšajeva, sl. 1.

Sudeći prema sačuvanim fotografijama i izjavama nekih gradjana, otkrivanje ovog spomen obeležja (20 maja) bilo je svojevrstan događaj u gradu. Tekst posvete na spomeniku je glasio:

„HEROJU CRVENE ARMIIJE PORUČNIKU AKŠAJEVU, PALOM 8. X 1944. U
BORBI ZA OSLOBODJENJE NAŠE OTADŽBINE. RADNIŠTVO BORSKOG



Sa otkrivanja spomenika poručniku Akšajevu

RUDNIKA PODIŽE OVAJ SPOMENIK U ZNAK DUBOKE ZAHVALNOSTI I VEČNOG PRIJATELJSTVA SOVJETSKIH I JUGOSLOVENSKIH NARODA. ISPUNISMO POSLEDNJU ŽELJU POGINULOG HEROJA I SAHRANISMO GA NA OVOM MESTU“ (Spomen ploča čuva se u Muzeju rudarstva i metalurgije – Bor).

„Na Dan Republike 1949. godine u Boru su otkrivena dva spomen obeležja NOR-a. Tom prilikom je organizovan veliki miting, na kome su pred oko 2.000 gradjana govorili politički rukovodioci grada. Prvo je otkrivena spomen ploča na zgradi u kojoj su se 1943. i 1944. godine održavali sastanci Mesnog komiteta Partije (danas ul. B. Kidriča br. 4), a potom je na Trgu oslobodjenja otkrivena spomen česma koja obeležava mesto na kome su Nemci u jesen 1941. godine u težnji da suzbiju narodni ustanak u ovom kraju streljali i obesili

oko 50 boraca Krajinskog i Majdanpečkog odreda. Na starom groblju, na mestu gde su sahranjeni ovi borci podignut je 1951. godine takodje spomenik sa odgovarajućom posvetom. Pošto su njihovi posmrtni ostaci preneti 1979. godine na Novom groblju u Boru, podignuto je novo obeležje sa imenima svih boraca i podacima o mestu i godini rodjenja.

Takodje 29. novembra 1949. godine otkriveni su spomenici palim borcima i žrtvama fašističkog terora i u selima u okolini Bora – u Zlotu i Donjoj Beloj Reci. U pedesetim godinama, na inicijativu gradjana i boračke organizacije podignuta su spomen obeležja u većini sela na teritoriji koju danas obuhvata opština Bor “ („Kolektiv“ br. 92 od 3. 12. 1949. god.)

Širi potez na ovom poslu učinjen je 1951. godine u leto otvaranjem muzejske postavke NOR-a i istorijata rudnika (radničkog pokreta), i to u zgradi bivše kafane Sime Jovanovića, kod današnjeg FOD-a. Tom prilikom su po prvi put sistematizovani neki podaci i izloženi eksponati sa kojima se već raspolagalo.

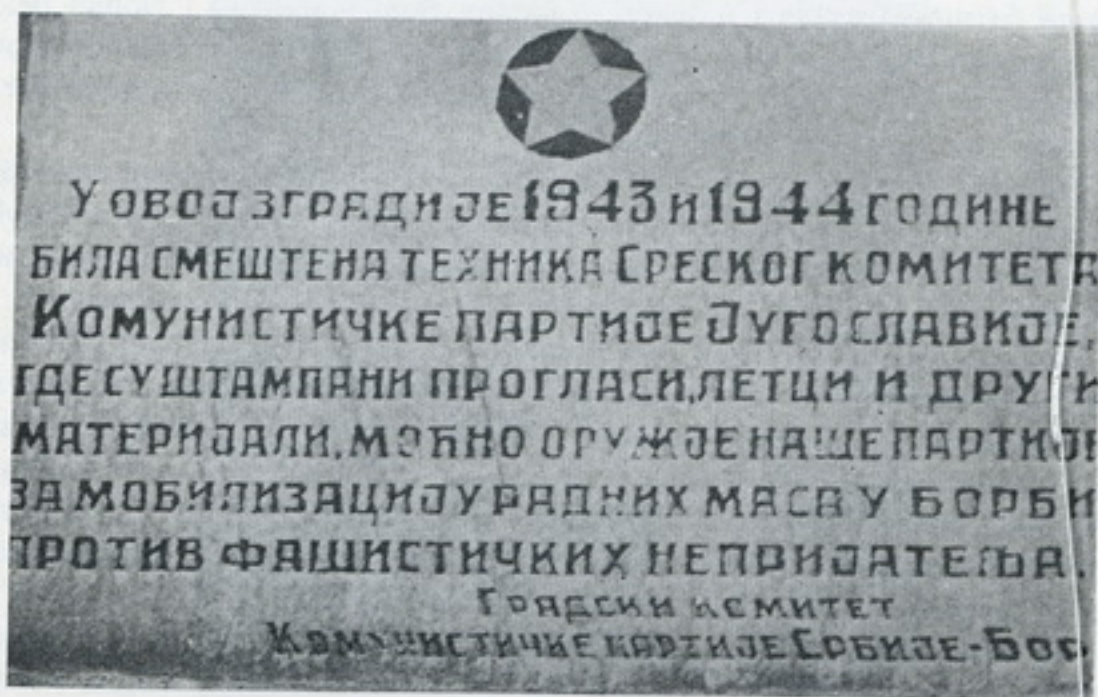
Reč je o znamenitom Kunovom albumu grafika „Krvavo zlato“ koji je numerisan brojevima od 1 do 10, od kojih je jedan od tih 10 originala otkupljen za oko 800 dinara približno i to od strane GK KPJ Bor, zatim je izložen rudarski štap i „Dnevnik Petra Radovanovića iz ratova 1912–1918“, koje je Petrov brat Jovan 1951. godine predao ondašnjem sekretaru Gradskog komiteta KPJ u Boru, najzad i šira gradja iz NOR-a u Boru i okolini, kao i gradja iz prošlosti rudnika koja je skupljena u prvim posleratnim godinama. Sve je izloženo na oko 150 m², na blizu 50 panoa i desetak vitrina i činilo je lepu celinu. Ovu muzejsku postavku ostvarili su aktivisti iz Gradskog odbora Saveza boraca NOR-a, Partije, Fronta i Sindikata, o čemu se dugogodišnji društveno-politički radnik Strahinja Popović iz Bora seća:

„Pred otvaranje izložbe radilo se takoreći bez predaha na pripremanju fotografija, dokumenata, vitrina i panoa. Tekstove je uglavnom pisao sekretar Komiteta, dok su na tehničkoj pripremi izložbe radili Bogoljub Bošković, tada službenik Direkcije bakra u Boru, Djura kolovratar, fotograf i Nemač Fišer – slikar iz logora zarobljenika Nemaca u Boru. Na ovom poslu pomagali su i aktivisti Gradskog odbora Saveza boraca, Partije i Sindikata, uglavnom iz opštinskih rukovodstava ovih organizacija, kao i neki stariji gradjana Bora dajući istorijsku gradju. Iako je izložba za današnja shvatanja bila skromna i amaterski uradjena, ona je naišla na veliko interesovanje kod gradjana.“

Sledeća postavka Muzeja od 2. maja 1955. godine u zgradi iza sadašnjeg bioskopa „Zvezda“, imala je već konture stalnijeg karaktera (ali je nepovratno iščezao napr. rudarski štap Petra Radovanovića), dok je pomenuti Radovanovićev „Dnevnik“ predat Istorijskom arhivu CK KPS (pa SKJ) sredinom pedesetih godina, a posle zaveden pod oznakom MG III-P-2/1, u ondašnjem Institutu za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije.

U razdoblju od 1950-53. godine postavljen je još jedan broj spomen-ploča u Boru sa tematikom iz NOR-a, Reč je o sledećem.

U današnjoj ulici Djure Djakovića na zgradi sa br. 12 gde je za vreme rata stanovao električarski radnik Franja Lugarić (prvi domaći radnik primljen 1943. u KP, posle velike provale u redove organizacije u Boru 1942. god.) sa tekstom.



Na Starom selištu, u brdu više škole, na kući pekara Dragiše Radosavljevića (ratni kandidat za člana KP, umro posle oslobodjenja) postavljena je 1951. god. ploča da je tu bilo jedno od sedišta Sreskog komiteta KPJ. Kuća je za vreme izgradnje stambenih blokova srušena (ploča je zaturena), a uz nju je bio i bunker za ilegalce, koji se vidi na sačuvanom fotosu sl. 2. Postavljena je u toj godini i ploča u Novoj koloniji (stan preminulog zidara Jove Ilića i njegove žene Zore, kandidata za člana KPJ od 1943. godine), pored bivše pruge, gde je bio punkt za kurirske veze sa Zaječarskim partizanskim odredom, kao i na kući gde je za vreme rata živeo, (u današnjoj ulici 29 novembra br. 49), zavarivač Velja Veljković član ilegalnog NO odbora. Slične oznake postavljene su 1951. godine i na zgradi gde se sastajao NOO za Brestovac, Metovnicu i Slatinu na železničkoj stanici u Suvoj Reci (ta ploča je nedavno – 1979. godine obnovljena), kao i u nekim drugim selima, mahom prigodne ploče ili spomen česme.

Takodje 1951. godine, u hali Centralne mašinske radionice (sada FOD-a) otkrivena je bakarna ploča sa poznatim tekstom.

U Jami je 13. jula 1951. godine otkrivena spomen ploča na mestu pogibije Vase Drecuna, rudara, delegata borske i okružne zaječarske organizacije na V konferenciji KPJ u Zagrebu krajem oktobra 1940. godine. Ovom prilikom je



Sedište SK KPJ (Tehnika) u Boru 43/44. god., ispred Dragiša Radosavljević, pekar, kandidat za člana KP



VII horizont gde je došlo do nesreće, dobio naziv „Horizont Vase Drecuna“ („Kolektiv“ od 13 jula 1951. godine).

Na starom putu ka Brestovačkoj Banji, na 4-tom kilometru, preko puta kuće umrlog zidara Branka Kostadinovića, podignuta je bila 1951. godine „Spomen-česma“ u znak sećanja na mesto odakle je borska organizacija KPJ i SKOJ-a u jesen 1943. godine oslobodila 15 zarobljenih crvenoarmejaca i poslala ih u Zaječarski partizanski odred. Taj spomenik je uklonjen prilikom rekonstrukcije puta, a ploča sa česme negde je zaturena.

Krajem novembra 1953. godine (27 novembra) otkrivena je u krugu Doma učenika bista Ive Lole Ribara, a iste 1953. na zgradi ondašnje „Generalne direkcije“ otkrivena je ploča povodom 50-og jubileja otkrivanja borskog rudišta i početka radova, na kojoj je zapisano da je postavljena „u znak sećanja na sve umrle i poginule trudbenike ovog preduzeća koji herojski dadoše živote, da bi sledeće generacije živele u miru, slobodi i blagostanju“.

Spomen-obeležja NOR-a iz prvih nekoliko godina posle rata u Boru, pogotovu u okolnim mestima, verovatno ima još. Muzej rudarstva i metalurgije u Boru raspolaže i sa interesantnim dokumentom iz 1949. god. ustvari spiskom mesta iz NOR-a u Boru i okolini koja je po ondašnjem vidjenju aktivista NOR-a (dakle pre 30 godina) trebalo obeležiti.

*
* *

Pored obeležja NOR-a u Boru i nekim okolnim selima koja su u vidu naziva ulica, spomen-ploča i imena mahom kulturnih institucija nastala prvih meseci i nekoliko godina posle oslobodjenja Bora, trebalo je da prodje svih 6-7 godina do umetnički vrednijih i originalnih likovnih ostvarenja na temu NOR-a i radničkog pokreta.

Reč je, pre svega, o poprsjima radničkog tribuna iz predratnog perioda Petra Radovanovića (rudarski radnik iz sela Zlota, član CK KPJ izabran na IV kongresu KPJ u Drezdenu 1928. god., umro 1947. godine), zatim rudara Vase Drecuna (radnik iz crnogorskog sela Ljubotinja kod Cetinja, delegat Bora i zaječarske okružne organizacije KP na V zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu oktobra 1940. godine, poginuo 13. novembra 1940. godine u Boru, u jami VII horizont-prilikom rudarske nesreće), i najzad o bistama-poprsjima borskih radnika Radomira Jovanovića „Čočeta“ (livac iz Bora, poginuo maja 1944. godine kao komandant I bataljona IX brigade NOVJ) i Tome Milovanovića (borski skojevac, električar uhapšen 1942. god., streljan iste godine u jesen na Banjici).

Biste se danas nalaze na sledećim mestima: Petra Radovanovića u Zlotu, u spomen parku na Trgu Petra Radovanovića, Vase Drecuna – u Lenjinovoj ulici, ispred Studentskog doma „Vasa Drecun“, Radomira Jovanovića u ulici Maršala Tita, na platou ispred zgrade Projektantskog biroa, i Tome Milovanovića u ulici M. Pijade, u parku Mesne zajednice „Dušan Petrović Šane“

Kraći istorijat izrade i postavljanja ovih spomen bista je približno sledeći. Na inicijativu Opštinskog komiteta KPJ u Boru, godine 1955. počela je priprema za obeležavanje 15 godina ustanka u Boru i okolini. Tom prilikom je vajarka Milica Ribnikar na osnovu fotografija koje su pribavljene od porodica prišla izradi njihovih poprsja. Rad je obavljen u početku 1956. godine, a livenje je uradjeno u beogradskoj livnici „Plastika“ O tom svome radu Milica Ribnikar (ćerka direktora „Politike“ Vladislava Ribnikara, rođena u Beogradu 18. IV 1931., završila Akademiju u Beogradu, a usavršavanje kod Tome Rosandića) govori u leto 1980. godine:

„Sve je radjeno na reč, i porudžbina i isporuka (i plaćanje). U toku izrade biste dolazili su rođjaci, bili su zadovoljni likovima svojih najbližih... (brat Pere Radovanovića, Jovan, korigovao je prvi izgled Petrovog profila), na kraju je sve ispalo kako treba i bila sam vrlo zadovoljna“

Otkrivanje biste P Radovanovića, R. Jovanovića i T. Milovanovića obavljeno je 29. XI 1956. god. („Kolektiv“ 7 decembra 1956), a datum otkrivanja biste Vase Drecuna nismo uspeli da utvrdimo. Pre toga, godine 1953. beogradski vajar Petar Bibić uradio je po porudžbini opštine Bor poznatu klasičnu figuru rudara sa bušilicom na ramenu koja je postavljena na Trg oslobođenja.

U arhivi ULUS-a u Beogradu (preko koga se došlo do ovog aranžmana na inicijativu iz GK Bor), o vajarstvu Bibiću stoji između ostalog: „Bibić Petar, vajar, rođen u selu Velušć kod Knina – Dalmacija, 3. februara 1893. godine umro u Beogradu 17. januara 1971. godine. Između dva rata imao je veći broj samostalnih izlaganja u raznim gradovima naše zemlje (Split, Sarajevo, Skoplje, Šibenik, Osijek, Mostar, Sombor, Vukovar). Uzimao je učešće na zajedničkim izložbama. pre rata izložbe „Jefimije“ u Skoplju, posle rata izložbe ULUS-a. Petar Bibić je mnogostruko obdaren umetnik.“

Radna akcija omladine Srbije, prva u oslobođenom delu Srbije od januara do aprila 1945. godine, dok su još trajale borbe za konačno oslobođenje zemlje, na izgradnji pruge Bor – Crni Vrh i seči drva na Crnom Vrh (vidi brošuru „Crni Vrh – Rudnik – Srem“, izdanje Glavnog odbora USA OS-a Beograd 1945. godine, čiji je uredjivač sadašnji urednik Radio Beograda Vlatko Vlatković, ondašnji dopisnik „Mladog borca“, kao i izvode iz ove iste publikacije u izdanju Opštinske konferencije SSO Bor 1980.) bio je neposredan povod da se na inicijative iz Bora, Beograda i CK Narodne omladine Srbije podigne sadašnji spomenik na Crnom Vrh (pre toga je na istom mestu od 1951. godine postojalo jedno provizorno obeležje). Autor ovog spomenika opet je bila vajarka Milica Ribnikar-Bogunović. Spomenik je zvanično otkriven 1961. godine u prisustvu većeg broja akcijaša iz 1945. godine. („Kolektiv“ od 14. aprila 1961. godine).

O izradi ovog spomenika vajar Ribnikar Milica iznosi sećanja 1980. godine: „Inspiraciju sam imala od pre, jer sam kao trinaestogodišnja devojčica prisustvovala u beogradskim omladinskim domovima mitinzima uoči odlaska akcijaša na Crni Vrh, a i sama sam išla na akciju branja kukuruza u Srem, posle i na prugu Šamac – Sarajevo. Spomenik je liven u betonu, što je onda bila

novina u radu. Pesnik Vasko Popa je na moju molbu gotovo u dahu iskazao divni stih koji je izliven u spomeniku“

Poznati stih pesnika Vaska Pope glasi.

„Ljubavi smo učili vatru da nam zemlja više ne gori“

Na platou ispred spomenika ispisano je takodje:

„JANUARA 1945. OVDE SU 1630 OMLADINACA I DEVOJAKA SRBIJE POČELI PRVU RADNU AKCIJU. ZA 90 ZIMSKIH DANA IZGRADILI SU PRUGU BOR – CRNI VRH I OBEZBEDILI OGREV RANJENICIMA I GRADJANIMA BEOGRADA“

Valja ovom prilikom spomenuti i rad preminulog vajara Marinka Benzona koji je za novu zgradu Skupštine opštine Bor godine 1960. uradio poznati mozaik uglavnom na temu iz posleratne izgradnje, ali na bazi ranijih revolucionarnih tradicija.

U ULUS-ovom dosijeu preminulog vajara Benzona stoji između ostalog, da je „Marinko Benzon rođen 1920. godine u Vranjicama kod Splita, učesnik NOR-a od 1942. godine, demobilisan kao kapetan JNA, diplomirao 1952. na Likovnoj sekciji u Beogradu, bavio se slikarstvom, tapiserijom, mozaikom i spomeničnim obeležjima. U Titovom radnom kabinetu stalno su se nalazile i četiri Benzonove tapiserije.“

Tema iz naslova ovog članka bi mogla biti i šira, pogotovu ako bi se obradio i ceo period posle oslobodjenja, a ne samo prvih desetak i nešto i više godina. Naknadna istraživanja sigurno bi dovela i do novih saznanja, a sadašnji prilozi koristiće i aktuelnom trenutku, no i budućim širim radovima.

ABOUT SOME SYMBOLS AND MONUMENTS OF WAR OF NATIONAL LIBERATION IN BOR

Summary

The paper about the symbols of the War of National Liberation in Bor done mostly in the first years after the war discusses the subject of the denoting the War of National Liberation and preceding period of the labour movement. The first commemorative plaques, names of streets and institutions as well as the making the art busts are discussed in it. In addition to the earlier publication titled "Spilled Blood as Seeds Will Bear New Generations" by T. Pajić and I. Janković (Bor, 1979) this paper given in the form of the memory and based on only necessary documents represents a special contribution to further investigation on this theme.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. - Opening of memory stone to soviet officier Akšajev.

Fig. 2. - Building of Yugoslav Communist Party Central Committee, in Bor in 1943/44.